

Izet MIFTARI

FORMIMI DHE SHTRIRJA VILAJETIT TË KOSOVËS

Abstrakt:

Gjatë gjysmës së dytë të shekullit XIX, përkundër krizës së rëndë nëpër të cilën po kalonte, Perandoria Osmane bënte përpjekje për të mbijetuar duke ndërmarrë reforma të ndryshme. Kështu, krahas reformave tjera, shteti osman bëri edhe rregullimin e ri administrativ duke themeluar vilajetet, si njësi më të mëdha administrative. Prandaj, në territoret shqiptare u formuan disa vilajete, e një nga ato ishte edhe Vilajeti i Kosovës. Për Vilajetin e Kosovës është shkruar në shumë tekste dhe nga shumë autorë. Por, në këto publikime vërejmë dallime të ndryshme rreth vitit të formimit të tij, shtrirjes gjeografike dhe përbërjes etnike. Ani pse shumë studiues janë marrë me vilajetin në fjalë, pothuajse asnjëri nuk e kanë të njëjtë datën apo vitin e formimit të Vilajetit të Kosovës. Për këtë vilajet kanë shkruar: Zija Shkodra, Shukri Rrahimi, Irina G. Senkeviç, Sami Frashëri, Stavro Skendi, Ismail Ereni, Skënder Rizaj, Kristaq Prifti, Mucise Ünlü etj. Megjithatë, gjykuar nga të dhënat e botuara dhe të pabotuara, viti apo data më e saktë e themelimit të Vilajetit të Kosovës, është 1 shkurt 1877, në fillim me kryeqendër Prishtinën. Në fund të viteve '80 të shekullit XIX, përveç që qendra e vilajetit kaloi në Shkup, u bënë edhe disa ndryshime të pjesshme administrative, të cilat mbeten deri në tetor e në nëntor të vitit 1912, kur u pushtua nga forcat ushtarake serbo-malazeze. Andaj, deri në fund të vitit 1912, Vilajeti i Kosovës kishte këto sanxhaqe: Sanxhaku i Shkupit; Sanxhaku i Prishtinës; Sanxhaku i Prizrenit; Sanxhaku i Pejës; Sanxhaku i Pazarit të Ri (Novi Pazar), dhe Sanxhaku i Tashlixhes (Plevles). Në kohën kur është themeluar Vilajeti i Kosovës, pjesë e tij ishte edhe Sanxhaku i Nishit dhe i Pirotit apo Toplica siç njihet në popull, dhe që kishte rreth 10.000 km². Mirëpo, gjatë luftërave 1877-1878, popullata shqiptare (muhaxhirët) u shpërngulën me forcë nga ushtria pushtuese serbe. Në rrethana të tilla, Kongresi i Berlinit, këtë pjesë e shkëputi nga Vilajeti i Kosovës, dhe ia bashkoi shtetit serb. Prandaj, në fillim të formimit, ky vilajet kishte rreth 45.000 km². Mirëpo, pas vendimeve të Kongresit

të Berlinit (1878), sipërfaqja territoriale e Vilajetit të Kosovës u tkurr shumë, dhe që nga kjo kohë, e deri me pushtimin e tij nga forcat pushtuese serbe e malazeze (në fund të vitit 1912), ky vilajet pati rreth 33.000 km² sipërfaqe territoriale.

Fjalët kyç: *Vilajeti i Kosovës, viti 1877, sanxhaqet, Kongresi i Berlinit, Prishtina, Shkupi.*

Formimi, shtrirja dhe sipërfaqja territoriale e Vilajetit të Kosovës

Gjatë shekullit XIX, sidomos në gjysmën e dytë të këtij shekulli, Perandoria Osmane kishte hyrë në një situatë krejtësisht të re. Nën ndikimin e faktorëve të brendshëm dhe të jashtëm, ajo ishte detyruar që, krahas reformave tjera rrënjësore, të bënte edhe reforma administrative, përkatësisht të formonte vilajete si njësi më të mëdha administrative. Formimi i vilajeteve ishte bërë me qëllim të vazhimit të përpjekjes për centralizimin e pushtetit.

Në vitin 1864 u miratua ligji i veçantë për vilajetet. Sipas këtij ligji, në Perandorinë Osmane u shpërbën ejaletet dhe u formuan njësitë e reja administrative, vilajetet. Në këtë kohë (vitet '60 të shek. XIX), shteti osman ishte i ndarë në 55 vilajete. Gjatë vitit 1867 u miratua rregullorja e veçantë për organizimin dhe funksionimin e vilajeteve, si njësi më të mëdha administrative, derisa u bë edhe ristrukturimi i kazave, nahijeve dhe katundeve.¹

Model i rregullimit administrativ të Perandorisë Osmane u morë Franca, si: në vilajete (provinca), në sanxhaqe ose liva (departamente), në kaza (arodisimente) dhe në nahije (kantone).²

Për shkak të gjendjes së krijuar, Porta e Lartë nuk mundi të zbatonte shpejtë reformat administrative. Kështu, ajo u detyrua të formonte vilajete eksperimentale. Prandaj, në fillim formoi Vilajetin Tuna (në Danub) me kryeqendër Rushqkun (Ruse në Bullgari), i cili kishte shtatë (7) sanxhaqe.

¹ Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi*, Enti i Historisë së Kosovës, Prishtinë, 1973, f. 23.

² Po aty.

Në krye të këtij vilajeti ishte Mit'hat Pasha, nxënës i reformatorit të njohur Mustafa Reshid Pasha.³

Në vitin 1877 në pjesën evropiane të Perandorisë Osmane kishte 15 vilajete, 42 liva dhe 376 kaza. Vilajetet ishin: Edrena, Silistria, Vidini, Nishi, Moldavia, Vllahia, Serbia, Beogradi, Shkupi, Bosnja, Rumelia, Janina, Selaniku, Xheziri dhe Kreta.⁴ Para se të formohet Vilajeti i Kosovës, pjesa më e madhe e Kosovës së sotme ishte e përfshirë në kuadër të Vilajetit të Prizrenit. Hasan Kaleshit dhe Hans Jurgenit, të cilët citojnë sallnamet (vjëtarët) e Prizrenit të viteve 1873 dhe 1874, shprehen se Vilajeti i Prizrenit kishte këto sanxhaqe: Prishtina me 7 kaza, Nishi me 6 kaza dhe Shkupi me 7 kaza.⁵ Sipas Noel Malcolmit, gjatë viteve 1866-1869, Porta e Lartë kishte shqyrtuar seriozisht mundësinë e formimit të një vilajeti unik shqiptar, në të cilin do të përfshiheshin të gjitha territoret shqiptare, me qëllim të pengimit të nacionalizmit sllav⁶. Megjithatë, kjo nuk u arrit, prandaj, në territoret shqiptare u formuan disa vilajete shqiptare⁷, e një nga ato ishte edhe ai i Kosovës. Fatkeqësisht, me kalimin e kohës, ndaj vilajeteve shqiptare, patën pretendime katër shtetet fqinje të shqiptarëve: Serbia synonte Vilajetin e Kosovës, Mali i Zi të Shkodrës, Greqia të Janinës dhe Bullgaria të Manastirit.

Në të vërtetë reformat administrative u sanksionuan edhe me Kushtetutën e vitit 1876, që parashihte formimin e vilajeteve, sanxhaqeve (liva), kazave dhe nahijeve. Sipas Sallnames së vitit 1872, treva evropiane e Perandorisë Osmane apo Rumelia, ishte e ndarë në nëntë (9) vilajete. Pjesa më e madhe e Kosovës ishte përfshirë në kuadër të Vilajetit të Prizrenit, që kishte këto sanxhaqe:

1. Sanxhaku i Prizrenit me kazatë: Prizreni, Peja, Gjakova, Luma, Altun Ilia, Prishtina, Vushtrria dhe Gjilani;

³ Hasan Kaleshi & Hans Jurgen, *Vilajeti i Prizrenit*, "Përparimi", Prishtinë, 1967, Nr. 2-3, f. 164.

⁴ Gazmend Rizaj, *Popullsia e Perandorisë Osmane në Evropë gjatë shekullit XIX sipas disa burimeve perëndimore*, Kumesë shkencore në botim, mbajtur më 14 dhe 15 prill 2009 në Prishtinë, me temë: Kosova dhe Perandoria Osmane në dokumentet arkivore, f. 282.

⁵ Hasan Kaleshi & Hans Jurgen, *Vilajeti i Prizrenit...*, f. 167.

⁶ Noel Malcolm, *Kosova-Një histori e shkurtër*, Koha & Shtëpia e Librit, Prishtinë-Tiranë, 2001, f. 199.

⁷ Vilajeti i Shkodrës, i Kosovës, i Manastirit dhe i Janinës.

2. Sanxhaku i Shkupit me kazatë: Shtipi, Radovishti e Kumanova;
3. Sanxhaku i Nishit me kazatë: Shehirkoj (Piroti), Leskovci, Vranja, Prokupla dhe Iznebolli, dhe
4. Sanxhaku i Jeni (Novi) Pazarit me këto kaza: Mitrovica, Jenivaroshi, Bihori, Tërgovishta, Tashligje, Priepolje, Kolashini, Berana e njohur edhe si Vasojeviq.⁸

Përkundër se për Vilajetin e Kosovës është shkruar në shumë tekste dhe nga shumë autorë, në publikimet e tyre vërejmë dallime të ndryshme rreth vitit ose datës së formimit të tij. Për këtë vilajet kanë shkruar: Zija Shkodra, Shukri Rrahimi, Irina G. Senkeviç, Sami Frashëri, Stavro Skendi, Ismail Ereni, Skënder Rizaj, Kristaq Prifti, Mucize Ünlü etj.

Për datën dhe vitin e formimit të Vilajetit të Kosovës, si duket, versionin më të saktë dhe më të besueshëm e kanë dhënë Skënder Rizaj, Ismail Ereni e Mucize Ünlü, që shkruajnë se sipas reformave të reja administrative të vitit 1877, u vendos që në fillim të këtij viti të formohet edhe Vilajeti i Kosovës.⁹

Sa i përket qëllimit të formimit të Vilajetit të Kosovës, ka studiues që besojnë se ka pasur për synim që në qendër të Ballkanit të formohet një digë apo fortesë e fort gjeografike, që përmes saj, të parandalohet dhe të pengohet dalja e Rusisë, kuptohet përmes satelitëve të saj në Ballkan, në detet e ngrohta të Adriatik, Jonit, Egjeut e Mesdheut. Me një fjalë, formimi i Vilajetit të Kosovës ua prishi planet Rusisë, Bullgarisë, Serbisë e Malit të Zi, ngase synimet e tyre ishin t'i pushtonin pikërisht këto territore.

Kështu, shpërthimi i “Krizë së Madhe Lindore”, më 1875, shkaktoi komplikime të reja. Pansllavizmi rus i shfaqti hapur qëllimet e veta për të dalë në detet e ngrohta (Detin Adriatik dhe Egje). Synimet e tilla të Rusisë preknin interesat e shteteve perëndimore. Në këto rrethana u mbajtën Konferenca e Londrës dhe ajo e Stambollit (1876 dhe 1877). Nga ana tjetër, qarqet përparimtare osmane, të përkrahura edhe nga disa

⁸ Kristaq Prifti, *Popullsia e Kosovës 183-1912*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2014, f. 363.

⁹ Ismail Eren, Štamparija Kosovskog Vilajeta u Prisitini 1877-1878, në “Gjurmime Albanologjike”, Nr. 1, Prishtinë, 1968, f. 177; Skënder Rizaj, *Vilajeti i Kosovës (1877-1912)*, në Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, “Vjetar” 45-46, Prishtinë, 2011, f. 213; Mucize Ünlü, *Vilajeti i Kosovës (1877-1912)*, Tiranë, 2023.

vende përëndimore, zgjodhën si kryeministër të Perandorisë Osmane antipansllavistin me origjinë shqiptare, Mit'hat Pashën. Mit'hat Pasha postin e kryeministrit e mbajti nga 19.12.1876 deri më 5.02.1877.¹⁰

Më 23 dhjetor 1876, pikërisht në ditën që i filloi punimet Konferenca e Stambollit, Mit'hat Pasha shpalli *Kushtetutën*. Përmes saj ai donte ta modernizonte Perandorinë Osmane.¹¹ Prandaj, një nga protagonistët kryesor për formimin e Vilajetit të Kosovës, ka qenë kryeministri osman, Mit'hta Pasha, i cili më 27 janar 1877, diplomatit anglez, Nassau Jocelyb, i kishte thënë: *Tanimë i kam dhënë ato të ndarjes administrative dhe të organizimit të qarqeve "krahinave", dhe se është biseduar mbi zgjedhjen e mydyrëve (mydyr = drejtues i nahijes) dhe të kryetarëve të bashkive (belediye), siç ishte propozuar në Konferencë, dhe kjo do të kryhet brenda dhjetë ditësh. Mendoj të formoj një vilajet të ri në qendër të vilajeteve të trazuara. Secili prej tyre, përpos atij të Selaniku, do të kontribuojnë me nga një sanxhak, në formimin e këtij vilajeti. Tani nuk jam në gjendje ta jap vijën kufitare të propozuar, por vilajeti i ri do të përfshijë këto qytete: Nishin, Jeni Pazarin, Kosovën (Prizrenin), Prishtinë dhe Shkupin. Kufiri lindor i vilajetit do të shtrihet deri afër Sofjës.*¹² Në këtë situatë, më 1 shkurt 1877 u formua Vilajeti i Kosovës me qendër në Prishtinë, pat shkruar studiues Skënder Rizaj, e që përbëhej nga shtatë (7) sanxhaqe dhe 35 kaza:

1. Sanxhaku i Prishtinës me kazatë: Prishtinën, Pejën, Vranjën, Gjilanin, dhe Vushtrinë;
2. Sanxhaku i Nishit me kazatë: Nishin, Urkubli (Prokupla), Kurshumlin, Leskovcin;
3. Sanxhaku i Pirotit (Shehirkujit) me kazatë: Pirotin, Iznebali, Pirezniku (afër Sofjës);
4. Sanxhaku i Prizrenit me kazatë: Prizreni, Gjakova, Tetova dhe Gostivari;
5. Sanxhaku i Jeni Pazarit me kazatë: Jeni Pazari, Akova (Bjelo Polja), Bihori, Berana, Mitrovica, Tërgovishta (Rozhaja), Tashlixha (Plevla);

¹⁰ Skënder Rizaj, *Roli i Mit'hat Pashës në krijimin e Vilajetit të Kosovës*, "Gjurmime Albanologjike"-Seria e shkencave historike, Nr. 20/1990, Prishtinë, 1991, f. 190.

¹¹ Po aty, f. 191.

¹² Po aty, f. 193.

6. Sanxhaku i Shkupit me kazatë: Shkupi, Shtipi, Radovishti, Kratova dhe Kumanova, dhe
7. Sanxhaku i Dibrës me kazatë: Dibra, Dibra e Poshtme, Elbasani dhe Mati.¹³

Vali (qeveritar) i këtij vilajeti u emërua Qamil Pasha, ndërsa zëvendës (mysteshar) Pashko Vasa. Kryeqendra e Vilajetit të Kosovës ishte Prishtina.¹⁴ Më vonë, qendra e këtij vilajeti u bart në Shkup. Për këtë ndërrim të kryeqendrës së Vilajetit të Kosovës, më 5 tetor 1888 informon edhe Hemond Shipli, vicekonsul i Britanisë së Madhe në Manastir, në raportin që ai i dërgoi konsullit të përgjithshëm të Britanisë në Selanik, John Blant, në të cilin jepen edhe arsyet e bartjes së kryeqendrës në Shkup. Sipas tij, një ndër arsyet e kalimit të kryeqendrës së këtij vilajeti në Shkup është që trupat ushtarake osmane të barten më shpejt nga pjesët tjera të saj në brendësi të Kosovës.¹⁵

Edhe studiuesja turke, Mucize Ünlü, që në kopertinën e librit të saj për Vilajetin e Kosovës, saktëson se ky vilajet është formuar në vitin 1877, ngase titullohet “Vilajeti i Kosovës (1877-1912).¹⁶

Në vitin 1888, përveç ndërrimit të kryeqendrës e Vilajetit të Kosovës, u bënë edhe disa ndryshime të pjesshme administrative, të cilat pak a shumë nuk ndryshuan deri në fund të vitit 1912, kur ky vilajet u pushtua nga forcat ushtarake serbo-malazeze.

Andaj, deri në fund të vitit 1912, Vilajeti i Kosovës kishte këto sanxhaqe:

1. Sanxhaku i Shkupit;
2. Sanxhaku i Prishtinës;
3. Sanxhaku i Prizrenit;
4. Sanxhaku i Pejës;
5. Sanxhaku i Pazarit të Ri (Novi Pazar).¹⁷

Në kohën kur është themeluar Vilajeti i Kosovës, pjesë e tij ishte edhe Sanxhaku i Nishit dhe ai i Pirotit apo Toplica siç njihet

¹³ Po aty, f. 194.

¹⁴ Po aty.

¹⁵ Državni Arhiv na Republika Makedonija, *Britinski dokumenti za istorijata na Makedonija*, Tom V (1886-1900), Skopje, 2005, f. 193.

¹⁶ Mucize Ünlü, *Vilajeti i Kosovës (1877-1912)*, Tiranë, 2023.

¹⁷ Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Historia e Shqipërisë II*, Tiranë, 1984, f. 49.

në popull, që kishte rreth 10.000 km². Mirëpo, gjatë luftërave 1877-1878, popullata shqiptare (muhaxhirë) u dëbuan me forcë nga ushtria pushtuese serbe.¹⁸ Në rrethana të tilla, Kongresi i Berlinit, këtë pjesë e shkëputi nga Vilajeti i Kosovës, dhe ia bashkoi shtetit serb. Prandaj, në fillim të formimit, vilajeti në fjalë kishte rreth 45.000 km². Mirëpo, pas vendimeve të Kongresit të Berlinit (1878), sipërfaqja territoriale e Vilajetit të Kosovës u tkurr rreth 10.000 km², dhe që nga kjo kohë, e deri me pushtimin e tij nga forcat pushtuese serbe e malazeze (në fund të vitit 1912), ky vilajet pati rreth 33.000 km² sipërfaqe territoriale.

Duke shfletuar autorë të ndryshëm, kam vërejtur disa të dhëna hartografike për konfiguracionin gjeografik të Vilajetit të Kosovës. Studiuesi Kristaq Prifti, përveç tjerash, ka botuar edhe dy harta të konfiguracionit gjeografik të këtij vilajeti, të cilat nuk janë të njëjta njëra me tjetrën. Në njëërën hartë, shihet se Vilajeti i Kosovës është me shtrirje të dominimit vertikal apo veri-jug, ndërsa në tjetrën me dominim deri diku horizontal apo veriperëndim - juglindje.¹⁹

Në librin *Kosova në vështrim enciklopedik*, i botuar nga Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, tekstualisht thuhet: *Me ndarjen administrative të Perandorisë Osmane në ejalet (në vitin 1842), pas reformave të Tanzimatit, territoret e Kosovës bënë pjesë, thuajse tërësisht, në Ejaletin e Nishit (Nishi, Kurshumlia, Leskovci) dhe në atë të Shkupit (me sanxhakun e Shkupit dhe të Prizrenit me Prishtinën). Në vitin 1871, Kosova, pothuajse me të njëjtën shtrirje gjeografike, u formua si vilajet, i cili, sipas statistikave zyrtare osmane, kishte me 1878 një popullsi të përgjithshme prej 840.000 frymësh.*²⁰ Për këto ndryshime administrative, në librin *Historia e Popullit Shqiptar II* (2002), shkruan: *Më 1869 u krijua Vilajeti i Shkodrës, në kufijtë e të cilit hynë, përveç viseve të Shqipërisë Veriore, edhe krahinat e Matit, të Dibrës, të Prizrenit, të Gjakovës etj. Më 1873 kufijtë e vilajetit të Shkodrës u*

¹⁸ Sabit Uka, *Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe vendosja e tyre në Kosovë (I dhe 2)*, Prishtinë, 1994; Bejtullah Destani, *Muhaxhirët - Dosja britanike, spastrimi etnik i Toplicës, Nishit, Prokuples, Kurshumlisë, Leskovcit e Vranjës 1878-1884*, Prishtinë, 2019; Jusuf Osmani, *Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit-Muhaxhirët, shpërngulja dhe vendosja e tyre*, Prishtinë, 2021.

¹⁹ Kristaq Prifti, *Vilajeti i Kosovës...*, f. 240-241.

²⁰ Akademia e Shkencave, Qendra e Enciklopedisë Shqiptare, *Kosova në vështrim enciklopedik*, Tiranë, 1999, f. 84.

ngushtuan në favor të një vilajeti të ri, të vilajetit të Prizrenit, i cili përfshiu gjithë Kosovën së bashku me sanxhakët e Dibrës, të Shkupit dhe të Nishit.²¹ Kurse Ali Hadri, për rregullimin administrativ të Kosovës në këtë kohë, potencon: *Nga sallnamet turke rrjedh se më 1868 vilajeti i Shkupit përfshinte edhe sanxhakun e Prizrenit me kazatë: Prizren, Gjakovë, Pejë, Prishtinë, Vushtrri, Gjilan, Novobërd dhe Lumë. Më 1869 dhe 1870, Vilajeti i Shkodrës përfshinte edhe sanxhakun e Prizrenit me kazatë: të Prizrenit, të Pejës, të Gjakovës – Altun Ilisë (Junikut), të Lumes, të Prishtinës, të Vushtrrisë dhe të Gjilanit. Më 1871 u formua Vilajeti i Prizrenit, që përfshinte tre sanxhaqe: të Prizrenit, të Dibrës dhe të Shkupit. Kazaja e Gjakovës ishte në sanxhakun e Prizrenit. Kjo gjendje vazhdoi deri më 1875. Në këtë vit u formua Vilajeti i Manastirit, që përfshiu edhe viset e sanxhakut të Prizrenit.*²²

Sipas Senkeviçit, në bazë të rregullores osmane mbi organizmin e vilajeteve, në Gadishullin Ballkanik formohen tri vilajete: Vilajeti i Shkodrës, Vilajeti i Manastirit dhe Vilajeti i Janinës. Po sipas të njëjtës autore, më 1868 formohet Vilajeti i Prizrenit me kryeqendër Prizrenin, në përbërje të së cilës gjendeshin katër sanxhaqe: Prizreni, Shkupi, Dibra dhe Nishi.²³ Ndërsa, sipas studiuesit Vasil Kiçov, Vilajeti i Prizrenit është formuar në vitin 1843, i cili ishte shkëputur nga Vilajeti i Shkupit.²⁴

Mirëpo, ndarja dhe rregullimi administrativ i Perandorisë Osmane gjatë shekullin XIX nuk është studiuar në mënyrë të plotë. Kjo çështje, në shumicën e teksteve shkencore, është prekur ose është shtjelluar në vija të përgjithshme. Për këtë arsye, edhe për kohën e formimit dhe shtrirjen e Vilajetit të Kosovës, ka mendime të ndryshme. Andaj, te shumë autorë vërehet një mospërputhje për kohën e formimit të Vilajetit të Kosovës, derisa vlerësoj se më i sakti është konstatimi i Ismail Erenit (29 janar 1877)²⁵ dhe i Skënder Rizajt (1 shkurt 1877).²⁶

²¹ *Historia e Popullit Shqiptar II*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë-Instituti i Historisë, Tiranë, 2002, f. 41.

²² Ali Hadri, *Gjakova prej themelimit deri më 1941*, "Kosova" 1, Enti i Historisë së Kosovës, Prishtinë, 1972, f. 390.

²³ Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi*, f. 23.

²⁴ Po aty.

²⁵ Po aty, f. 212.

²⁶ Skënder Rizaj, *Roli i Mit'hat Pashës në krijimin e Vilajetit të Kosovës...*, f. 190.

Në krye të vilajetit ishte valiu, që emërohej nga Porta e Lartë, përkatësisht nga sulltani. Valiu kishte kompetenca të mëdha politike, financiare dhe administrative. Kishte në dispozicion policinë, xhandarmërinë, forcat e armatosura (ushterinë). Në raste të veçanta, jepte urdhër për shpenzime të jashtëzakonshme brenda vilajetit.²⁷

Përveç valiut dhe Këshillit Drejtues, organe tjera pushtetare dhe juridike ishin:

1. Gjykata e Apelit të Vilajetit;
2. Gjykata Qendrore;
3. Gjykata Penale;
4. Gjykata Tregtare;
5. Shërbimi i Kontabilitetit të Vilajetit;
6. Sekretariati i Vilajetit;
7. Këshilli i Xhandarmërisë;
8. Oda e vakëfeve;
9. Zyra e Gjendjes Civile;
10. Zyra për Punë-Sheriatin.²⁸

Rregullim të njëjtë me vilajetin, në aspektin e shtrirjes vertikale të organeve pushtetare, kishin edhe sanxhaqet, kazatë dhe nahijet, veçse kishin emërtime të tjera. Kështu, në krye të sanxhakut ishte mytesarifi apo sanxhakbeu. Përveç mytesarifit, si organe drejtuese të sanxhakut ishin edhe: myftiu, kadiu, mitropoliti (përfaqësuesi fetar i të krishterëve ortodoksë), muharremhexhiu-defterdari, sekretari i Këshillit dhe katër anëtarë të këtij këshilli (dy myslimanë dhe dy të krishterë).²⁹

Në krye të kazasë ishte kajmekami, që ishte edhe kryetari i Këshillit Drejtues. Pas kajmekamit, vinin: myftiu, shefi i financave (mal muduru), kadiu. Në kuadër të secilës njësi administrative, ishin edhe kuadrat administrative, numri i të cilëve caktohej në përpjesëtim me numrin e popullatës. Nëpunësit dhe funksionarët e tjerë, si civilë ashtu edhe ushtarakë, emëroheshin nga organet më të larta të vilajetit.³⁰

²⁷ Liman Rushiti, *Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës 1878-1945*, Instituti i Historisë - Prishtinë, Prishtinë, 2004, f. 15-16.

²⁸ Po aty, f. 16.

²⁹ Po aty.

³⁰ Po aty.

Sanxhaku i Prizrenit, i cili, varësisht nga rrethanat politike që ekzistonin në Perandorinë Osmane, kalonte herë nën administrimin e Vilajetit të Manastirit e herë nën Vilajetin Kosovës. Ky ndryshim për sanxhakun në fjalë ishte si rrjedhojë e formimit të Lidhjes Shqiptare me qendër në Prizren. Megjithatë, në vitin 1890 përfundimisht Sanxhaku i Prizrenit kalon nën administrimin e Vilajetit të Kosovës, dhe do të jetë pjesë e këtij vilajeti deri me pushtimin e tij nga forcat pushtuese serbe dhe malazeze, në vjeshtën e vitit 1912.³¹

Sipas gjeografit Dupont, Vilajeti i Kosovës me kryeqendër në Shkup kishte një sipërfaqe prej 32.000 km² dhe 1.038.000 banorë, që do të thotë 32 banorë në një km². Gjithnjë sipas Dupont-it, në përbërje të Vilajetit të Kosovës ishin këto sanxhaqe: Plevla, Sjenica, Peja, Prishtina, Prizreni dhe Shkupi.³²

Vilajeti i Kosovës ka pasur këto territore të sotme: Kosovën, një pjesë e Maqedonisë Veriore, Novi Pazarin dhe Sjenicën me rrethinë në Serbi, një pjesë e Malit të Zi (Gucia, Plava, Ivangrad, Bijello Pola, Plevla).³³

Në vijim është tabela e ndarjes administrative të Vilajetit të Kosovës më 1322 H. (1904-05).³⁴

<i>Nr.</i>	<i>Sanxhaqet</i>	<i>Numri i kazave</i>	<i>Numri i nahijeve</i>	<i>Numri i fshatrave</i>
1	Shkupi	10	4	795
2	Prishtina	5	-	1.224
3	Sjenica	3	7	326
4	Peja	4	-	433
5	Plevla	1	1	71
6	Prizreni	3	1	400
	Gjithsej 6 sanxhaqe	26	13	3.249

Sipas Liman Rushitit, Vilajeti i Kosovës kishte këto sanxhaqe:

1. Sanxhaku i Shkupit;
2. Sanxhaku i Prishtinës;

³¹ Skënder Rizaj, *Vilajeti i Kosovës...*, f. 218.

³² Po aty, f. 219. Në këtë të dhënë mungon sanxhaku i Novi Pazarit!

³³ Jashar Rexhepagiqi, *Shkollat dhe arsimi në Kosovë nga fundi i shekullit XVIII gjer më 1918*, në "Kosova 1", Enti i Historisë së Kosovës, Prishtinë, 1972, f. 107.

³⁴ *Devlet sallnamesi*, 1322 H. (1904-1905), f. 802.

3. Sanxhaku i Prizrenit;
4. Sanxhaku i Pejës;
5. Sanxhaku i Pazarit të Ri (Novi Pazar);
6. Sanxhaku i Tashlixhes (Plevles)³⁵.

Sanxhaqet ishin të ndara në kaza. Kështu, sanxhaqet e Vilajetit të Kosovës, kishin në përbërje kazatë si në vijim:

- Sanxhaku i Shkupit kishte dhjetë kaza: Shkupi me 152 nahije, Orhaniye (Kaçaniku) me 19 nahije, Shtipi, Pehçeva me 13 nahije, Kumanova me 108 nahije, Kratova me 69 nahije, Radovishti me 54 nahije, Pallanka me 46 nahije, Velesi me 2 nahije dhe Koçana me 1 nahije.
- Sanxhaku i Prishtinës kishte 6 kaza: Prishtina me 241 nahije, Gjilani me 190 nahije, Presheva me 134 nahije, Vushtrria me 195 nahije, Mitrovica me 170 nahije dhe Pazari i Ri.
- Sanxhaku i Prizrenit kishte tri kaza: Prizreni me 1 nahije, Tetova me 160 nahije dhe Luma me 49 nahije.
- Sanxhaku i Senices me katër kaza: Senica me 137 nahije, Kolashini i Poshtëm me 2 nahije, Nova Varoshi me 19 nahije dhe Bijello Pole me 3 nahije.
- Sanxhaku i Pejës me pesë kaza: Peja me 190 nahije, Berana me 24 nahije, Gucia me 8 nahije, Gjakova me 190 nahije dhe Tërgovishta (Rozhaja) me 62 nahije.
- Sanxhaku i Tashlixhes-Plevles me dy kaza: Plevla me 44 fshatra dhe Prijepola me 1 nahije³⁶.

Rregullimi administrativ

Menjëherë pas pushtimit osman në shekullin XV, pjesa dërmuese e territorit të Kosovës u përfshi në kuadër të tri sanxhaqeve: 1. Sanxhaku i Vushtrrisë³⁷, 2. Sanxhaku i Prizrenit dhe 3. Sanxhaku i Dukagjinit. Këto

³⁵ Liman Rushiti, *Ndarja territoriale dhe rregullimi...*, f. 14.

³⁶ Po aty, f. 14, 15.

³⁷ Qyteti i Vushtrrisë, në gjuhën serbe njihet me emërtimin Vuçiternë, dhe si i tillë është përdorur zyrtarisht deri në vitet 1990-1992, kur me shpërbërjen e ish-Jugosllavisë, nën të cilën ishte edhe Kosova, popullata shumicë shqiptare e këtij qyteti, nuk e përdorte më versionin serb, Vuçiternë, por filloi ta përdorë versionin Vushtri, të cilën

tri sanxhaqe ishin të kufizuara me sanxhaqet e Shkupit, Qustendilit, Sofjes, Krushevcit, Bosnjës dhe Shkodrës. Gjatë periudhës fillestare të pushtimit osman, vilajeti ishte njësi administrative më e madhe se sanxhaku. Kështu Sanxhaku i Vushtrrisë një herë ishte në kuadër të Vilajetit të Rumelisë, pastaj në atë të Shkodrës dhe në fund të Bosnjës. Vushtrria si sanxhak përmendet deri në shekullin XVIII. Prizreni në fillim të shekullit XVI ishte kaza e Sanxhakut të Shkodrës, ndërsa gjatë viteve 1520-1535 përmendet si sanxhak. Në vitet 1554-1571 sanxhaku i Prizrenit ishte në kuadër të ejaletit të Rumelisë, në vitet 1574-1580 ishte kaza në kuadër të sanxhakut të Bosnjës, ndërsa pas vitit 1580 në suazat e ejaletit të Bosnjës. Nga viti 1607 e deri në kohën e Tanzimatit sanxhaku i Prizrenit ishte në kuadër të ejaletit të Rumelisë.³⁸ Sanxhaku i Dukagjinit formohet në vitin 1462 apo 1463. Deri në vitin 1783 ishte në kuadër të ejaletit të Rumelisë.

Në përbërje të tri sanxhaqeve të përmendura më lart bënë pjesë edhe territore që sot nuk gjenden në kuadër të Kosovës. Po ashtu, kishte territore të Kosovës që ishin pjesë e sanxhaqeve të tjera, si p.sh. krahinat e Zveçanit dhe të Mitrovicës ishin pjesë e Vilajetit të Bosnjës, kurse ato në jug të Kaçanikut pjesë e Sanxhakut të Shkupit.³⁹ Megjithatë, pjesa dërmuese e këtyre territoreve ishin të përfshira në kuadër të Vilajetit të Kosovës. Anarkia feudale e shekullit XVIII e dobësoi pushtetin politik dhe administrativ të sulltanit. Për t'i forcuar pozitat e veta politike, në vend të sanxhaqeve, që drejtoheshin nga funksionarët e lartë osmanë, u formuan pashallëqe, të cilët drejtoheshin nga vendësit.⁴⁰ Një veprim të tillë autoritetet e larta osmane e lejuan me qëllim që të neutralizonin valën rezistuese që kishte filluar të përfshijë Perandorinë Osmane. Në këtë rrjedhë u formuan disa pashallëqe shqiptare, si:

1. Pashallëku i Shkodrës (1757-1831);
2. Pashallëku i Beratit (1764-1787);
3. Pashallëku i Janinës (1786-1822);

e përdorin edhe sot. Prandaj, në shumë publikime e dokumente, Vushtrrinë e hasim si Vuçiternë.

³⁸ Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi*, f. 22.

³⁹ Po aty.

⁴⁰ Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë rilindjes*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë - Instituti i Historisë, Tiranë, 1984, f. 50-51.

4. Pashallëku i Prishtinës;
5. Pashallëku i Pejës;
6. Pashallëku i Prizrenit;
7. Pashallëku i Gjakovës;
8. Pashallëku i Vushtrrisë.⁴¹

Kështu, pothuajse në tërë territoret shqiptare, pushteti administrativo-politik praktikisht ishte në dorën e familjeve të mëdha shqiptare. Për këtë arsye Wiliam Martin Leak pat shkruar: *Në Shqipëri Porta e Lartë nuk ishte në gjendje të emëronte ose të miratonte asnjë qeveritar krahine, i cili të mos ishte me origjinë shqiptare dhe që të mos e kishte forcuar që më parë ndikimin e tij me anë të pushtës, politikës dhe tarafeve.*⁴²

Reformave në Perandorinë Osmane, që i kishin filluar sulltanët e mëparshëm, vulën përfundimtare ia dha sulltan Abdyl Mexhiti. Ai më 3 nëntor 1839 shpalli Tanzimatin-Reformat. Në bazë të tanzimatit, përveç sferave të tjera, parashihej të bëheshin reforma edhe në sistemin administrativ, duke u formuar gradualisht vilajetet. Vilajetet ndryshonin nga ejaletet ose pashallëqet për arsye se u ndërtuan mbi bazën e një centralizmi më të fortë shtetëror. Në krye të vilajetit ishte vali, i cili sipas shembullit të shteteve evropiane kishte nën mbikëqyrje *Mexhlisin-Këshillin administrative të vilajetit*, nga i cili varehin edhe sektorët e tjerë të administratës, si: Drejtoria e financave, e vakufëve, e ekonomisë, e arsimit etj.⁴³

Prandaj, krahas vilajeteve tjera, më 1877, ishte formuar edhe Vilajeti i Kosovës, i cili, përveç që ishte më i madhi në pikëpamje territoriale, ishte edhe më i rëndësishmi në aspektin ekonomik, strategjik dhe kulturor në Perandorisë Osmane. Në të vërtetë me formimin e këtij vilajeti, ishin prishur planet e Rusisë dhe shteteve-popujve fqinj të shqiptarëve, sepse ata kishin për qëllim t'i pushtonin vetë këto territore.⁴⁴

Megjithatë, duke pasur parasysh fuqinë e madhe që kishte Rusia në atë kohë, shtetet fqinje (Serbia dhe Mali i Zi), përfituan nga vendimet e Kongresit të Berlinit (1878), ngase ky kongres i shkëputi Vilajetit të

⁴¹ Po aty.

⁴² Po aty.

⁴³ *Historia e Popullit Shqiptar II...*, f. 47.

⁴⁴ Skënder Rizaj, *Roli i Mit'hat Pashës...*, f. 194.

Kosovës Sanxhakun e Nishit dhe kazanë e Vranjës, që ishte në kuadër të Sanxhakut të Prishtinës dhe ia dhanë shteti serb. Pas Kongresit të Berlinit, përkatësisht Lidhjes së Prizrenit, Perandoria Osmane vazhdoi reformat administrative në territoret shqiptare. Këto ndryshime administrative nuk ishin aspak në interes të shqiptarëve.

Në vend se Porta e Lartë, territoret e banuara me shumicë, shqiptare të përfshinte në një njësi administrative, ajo i ndau ato në katër vilajete (Kosova, Shkodra, Janina dhe Manastiri). Sipas *Historisë së Shqipërisë II* (1984), më 1888 të katër vilajetet shqiptare kishin marrë formën përfundimtare të ndarjeve administrative dhe deri më 1912 mbetën me atë përbërje. Vilajeti i Kosovës në periudhën 1888-1912 kishte 5 sanxhaqe (Shkupin, Prishtinën, Pejën, Prizrenin, Jeni Pazarin) dhe 28 kaza.⁴⁵ Në vijim po paraqesim një tabelë të ndarjes administrative të Vilajetit të Kosovës në bazë të *Salnames (vjetarit)* të vitit 1896.⁴⁶

<i>Sanxhaqet</i>	<i>Kazatë e sanxhaqeve</i>	<i>Numri i nahijeve nëpër kaza</i>	<i>Vërejtje</i>
Shkupi	Shkupi	150	Numri i kazave: 9 Numri i nahijeve: 688
	Shtipi	136	
	Kumanova	106	
	Radovishti	55	
	Palanka	40	
	Koqana	55	
	Osmanija	41	
	Kratova	69	
	Orhani	36	
Prishtina	Prishtina	242	Numri i kazave: 5 Numri i nahijeve: 855
	Mitrovica	110	
	Vushtrria	191	
	Gjilani	190	
	Presheva	122	

⁴⁵ *Historia e Popullit Shqiptar II...*, f. 49.

⁴⁶ *Kosova Vilayeti Salnamesi*, 1896.

Jeni Pazari	Jani Pazari	334	Numri i kazave: 4
	Akova (Bjellopolja)	59	Numri i nahijeve: 446
	Jeni Varoshi	19	
	Kolashin	34	
Prizreni	Prizreni	199	Numri i kazave: 3
	Tetova (Kalkandeli)	153	Numri i nahijeve: 398
	Luma	46	
Peja	Peja	193	Numri i kazave: 5
	Gjakova	146	Numri i nahijeve: 435
	Berana	22	
	Tërgovishta	64	
	Gucia	10	
Tashlixha (Plevla)	Tashlixha	53	Numri i kazave: 2
	Priepoli	33	Numri i nahijeve: 86

Nga kjo tabelë, përfundojmë se Vilajeti i Kosovës kishte 6 sanxhaqe, 28 kaza dhe 2908 nahije.⁴⁷ Kjo ndarje administrative e tij mbeti deri më 1912, kur u pushtua nga forcat ushtarake serbe.

Popullsia

Në kuadër të Vilajetit të Kosovës jetonin disa popuj, por që, me rreth 70%, dominohej nga shqiptarët. Andaj, edhe pse në shikim të parë, duke marrë në konsideratë shtrirjen gjeografike të tij, mund të dyshohet se ky vilajet kishte një strukturë të përzier etnike, në të vërtetë përbërja etnike e këtij vilajeti ishte e dominuar nga shqiptarët.

Sipas gjeografit të njohur britanik, Alex Mackay⁴⁸, në vitin 1877 pjesa evropiane e Perandorisë Osmane kishte 207.500 mile² dhe 13.240.000 banorë. Nga ky numër, gjithnjë sipas autorit në fjalë, numri i shqiptarëve ishte 1.900.000 banorë.⁴⁹

⁴⁷ Po aty.

⁴⁸ Skënder Rizaj, *Vilajeti i Kosovës...*, Prishtinë, 2011, f. 149.

⁴⁹ Gazmend Rizaj, *Popullsia e Perandorisë Osmane në Evropë gjatë shekullit XIX...*, f. 281.

Konsulli serb në Prishtinë, Branislav Nushiq, më 1902, pat shkruar: *Shqiptarë të vërtetë* (në Kosovë, I. M.) *ka pak, ndërsa serbë të shqiptarizuar janë pjesa më e madhe e popullatës. $\frac{3}{4}$ e popullatës së tillë (serbë të shqiptarizuar I. M.) e përbëjnë Vilajetin e Kosovës. Prandaj, me të drejtë quhet Kosova Shqiptare, d.m.th. vendi ku ata (shqiptarët I. M.) janë zotërues. Ata, ende, me shumë jetojnë të koncentruar nëpër rrethina të rrezeve të maleve, megjithëse kanë pushtuar edhe fshatrat dhe qytetet. Mund të thuhet se këto toka, në të cilat shqiptarët janë zotërues, janë më të mirat. Në Kosovë fiset më të forta janë Gashtë dhe Berishët, që disa ende jetojnë në bashkësi të mëdha familjare-kolektivitet. Familje të tjera, që rrjedhin nga këto fise, janë shpërndarë nëpër qytete, fshatra dhe vende malore. Në pjesën jugore të Kosovës gjenden këto fise: Drobñjakët, Sopët, Krasniqët, Shalionët, Kryezinjët, Kelmendët (Klementët), Saçët etj., derisa në pjesët e tjera janë: Bytyqët, Hotët, Shalët, Elshonët, Met-Plakët etj. Në Kosovë (Rrafshi i Kosovës, I. M.) nuk ka shqiptarë katolik, derisa ka në Dukagjin, sidomos në nahijen e Gjakovës dhe Pejës.⁵⁰ Nga ky shkrim i Nushiqit, shohim tendencën për të shtrembëruar të vërtetën historike, nga se ai shkruan se pjesa më e madhe e shqiptarëve në Kosovë, na paskan qenë me origjinë serbe, por që qenkan shqiptarizuar! Nga hulumtimet e bëra gjatë përgatitjes së disertacionit të doktoratës, vëreja të kundërtën, se shumë shqiptarë ortodoksë, nën ndikimin e Kishës Ortodokse Serbe dhe pansllavizmit, ishin serbizuar.*

Prandaj, shumë burime historike e vërtetojnë të dhënë e pakontestueshme se gjatë shekullit XIX numri i shqiptarëve vetëm në Ballkan, apo më saktë në trojet e sotme shqiptare, ishte pak a shumë i barabartë me popujt e tjerë fqinjë të tyre. Ani pse në shumë aspekte është i njëanshëm, Misha Glenny shkruan: *Në tevonën e viteve 30-ta të shekullit XIX, popullsia e kësaj kënete ekonomike (Perandoria Osmane, I. Miftari) nuk i kalonte të 36 milionët. Pjesa më e madhe, rreth 21 milionë, ishin myslimanë. Më shumë se rreth 11 milionë turq etnikë ende nuk e quanin veten turq. Ata qenë ose osmanë - elita administrative e ushtarake, ose fshatarë të varfër të Anadollit. Myslimanët e tjerë qenë arabë (6-8 milionë), një milion e gjysmë shqiptarë dhe ndofta*

⁵⁰ Branislav Nushiq, *Kosovo, Opis zemlje i naroda*, Novi Sad, 1902, f. 54.

*një milionë kurdë. Ndër të krishterët qenë rreth 6 milionë sllavë....; 4 milionë rumunë, 2.5 milionë armenë dhe 2 milionë grekë (me siguri më shumë se ç'jetonin brenda Greqisë).*⁵¹

Është me rëndësi të theksohet, se deri në shpalljen e Tanzimatit (1839), autoritetet osmane nuk e njihnin kombin në aspektin gjuhësor, tradicional, historik, por zbatonin sistemin e ashtuquajtur të *mileteve*. Një *milet* përfshinte pjesëtarët e një besimi me zanafillë në Dhiatën e Vjetër. Tri miletet kryesore në kuadër të shtetit osman kanë qenë: mileti mysliman, mileti ortodoks grek dhe mileti hebre.⁵²

Termi *milet*, në shtetin osman kishte kuptimin për kombin, bashkësi. Prandaj, formalisht deri në vitin 1839, për Perandorinë Osmane, kombi i përgjigjet përkatësisë fetare, p.sh. edhe pse myslimanët boshnjakë, turq apo shqiptarë flisnin gjuhë të ndryshme dhe kishin tradita kulturore shumë të ndryshme, Qeveria Osmane i trajtonte të njëjtë, si një millet të vetëm⁵³. Duke pasur parasysh këtë fakt historik, është shumë e vështirë që, përballë të paqartësisë pothuajse pesë shekullor të shkaktuar nga sistemi i mileteve, të përcaktohet numri i saktë i shqiptarëve si në trojet shqiptare në përgjithësi, ashtu edhe në Vilajetin e Kosovës, në veçanti. Edhe pse tanzimati njihte në parim kombi sipas gjuhës, kulturës dhe historisë, ndër shqiptarët prapë dolën vështirësi të mëdha, sepse administrata pushtuese osmane nuk e njihte kombin shqiptar, por i dallonte ende në baza fetare, duke vazhduar me avazin e sistemit të *mileteve*. Po ashtu, këtij paqartësie duhet t'i shtohet edhe përpjekja e qarqeve të caktuar ortodokse (greke, serbe, bullgare, malazeze) që shqiptarët ortodoksë të trajtohen dhe të regjistroheshin si grekë, serbë, malazez ose bullgarë. Prandaj, shqiptarët u gjendën përballë dy rreziqeve të mëdha, që në fund të fundit solli edhe efektin shumë negativ, duke u asimiluar një numër i konsiderueshëm i tyre në grekë, serbë, turq, bullgarë, malazez etj. Kështu, edhe pse ishin të ekuilibruar me popujt e tjerë të Ballkanit, politika shkombëtarizuese e qarqeve të caktuara bëri që numri i shqiptarëve të zvogëlohej.

Në kohën e formimit të Lidhjes së Prizrenit (1878), Vilajeti i Kosovës kishte rreth 600.000 banorë, të ndarë nëpër këto sanxhaqe:

⁵¹ Misha Glenny, *Histori e Ballkanit 1804-1999*, Tiranë, 2007, f. 71.

⁵² Po aty.

⁵³ Po aty.

Prizreni 150,493 myslimanë dhe 53,170 jomyslimanë; Shkupi 55,263 myslimanë dhe 61,899 jomyslimanë; Nishi 46,027 myslimanë dhe 110,386 jomyslimanë dhe Dibra 112,387 myslimanë dhe 9,979 jomyslimanë.⁵⁴ Në vitin 1880 popullsia e Vilajetit të Kosovës (pa femra) ishte 312.869 banorë (154.839 myslimanë dhe 116.117 të krishterë). Më 1895 numri i banorëve (meshkuj dhe femra) në Kosovë ishte 740.514, nga të cilët 422.522 (57%) myslimanë dhe 317.992 krishterë (43%). Ndërkaq, sipas sanxhaqeve, popullsia e Vilajetit ishte si në vijim:

<i>Nr.</i>	<i>Sanxhaku</i>	<i>Myslimanë</i>	<i>Të krishterë</i>	<i>Gjithsej</i>
1	Shkupi	116,678 (43%)	153,778 (57%)	270,456
2	Prishtina	132,450 (64%)	73,294 (36%)	205,744
3	Novi Pazari	52,034 (59%)	35,636 (41%)	87,670
4	Plevla (Tashlixha)	22,800 (51%)	21,715 (49%)	44,515
5	Peja	24,852 (72%)	9,468 (28%)	34,320
6	Prizreni	73,708 (75%)	24,101	97,809
	<i>Gjithsej</i>	<i>422,522 (57%)</i>	<i>317,992 (43%)</i>	<i>740,514⁵⁵</i>

Sipas regjistrimeve dhe dokumenteve të kohës, shohim qartë se Kosova ishte e dominuar nga shqiptarët myslimanë. Në bazë të shënimeve statistikore të Qeverisë Osmane, Vilajeti i Kosovës gjatë viteve 1889-1890 kishte gjithsej 310.613 banorë (me gjasë kjo statistikë ka të bëjë vetëm me meshkujt). Nga këta banorë 156.700 ishin myslimanë (shumica shqiptarë myslimanë, pastaj boshnjakë, turq etj.) dhe 153.9134 të krishterë (shqiptarë ortodoksë, vllleh, shqiptarë katolikë, shqiptarë protestantë). Me një fjalë ishin 110.225 familje dhe 9.918 dyqane.⁵⁶ Në fillim të shekullit XX, në Vilajetin e Kosovës jetonin 777.729 banorë, nga të cilët 443,012 myslimanë dhe 334,717 jomyslimanë.⁵⁷

⁵⁴ Gazmend Rizaj, *Popullsia e Perandorisë Osmane në Evropë gjatë shekullit XIX...*, f. 285.

⁵⁵ Nedim Ipek, *Emigrimet në Vilajetin e Kosovës*, Kumtesë shkencore në botim, mbajtur më 14 dhe 15 prill 2009 në Prishtinë, me temë: Kosova dhe Perandoria Osmane në dokumentet arkivore, f. 336.

⁵⁶ Skënder Rizaj, *Vilajeti i Kosovës...*, f. 217.

⁵⁷ Nedim Ipek, *Emigrimet në Vilajetin e Kosovës...*, f. 339.

Sikurse në pjesët e tjera të Perandorisë Osmane, edhe në Vilajetin e Kosovës, fatkeqësisht kishte pasur dëbime të popullsisë nga trojet e tyre, të cilët ishin vendosur në brendësi të vilajetit (të Kosovës). Në vitin 1861 vendosen 5000 familje në pjesët e ndryshme të Kosovës. Nga kajmekami i vilajetit kërkohej që të dërgoheshin menjëherë rreth 600 shtëpi për muhaxhirë, shkaku i kushteve të vështira që parashihej se do të jenë në stinën e dimrit⁵⁸. Sipas të gjitha gjasave, këta muhaxhirë ishin çerkezët (çeçenët) e dëbuar me forcë nga ushtria ruse gjatë luftërave të viteve 1861-1863.

Lufta ruso-osmane e viteve 1877-1878, përveç shumë dhimbjeve tjera, shkaktoi edhe shpërnguljen e mijëra shqiptarëve nga trojet e veta shekullore në sanxhakun e Nishit (Toplicë). Ky dëbim u shkaktua nga makineria ushtarake serbe, e udhëhequr nga princi Milan Obrenoviqi. Për këtë shpërngulje, përkatësisht dëbim të dhunshëm, të përmasave biblike, Mark Tirta shkruan: *Është dëshmuar më së miri se para vitit 1877 qarku i Nishit kishte 374 fshatra të banuara me shqiptarë dhe 198 fshatra të përziera, shqiptarë e serbë. Karl Saks shënon se në qarkun e Nishit, përkatësisht në qarkun e Leskovcit ka pasur 24.000 shqiptarë dhe 22.500 serbë, në anë të Kurshumlisë 19.000 shqiptarë dhe 500 serbë, në kazanë e Prokuples 15.000 shqiptarë e 1.500 serbë, në kazanë e Vranjës 25.000 shqiptarë 6.500 serbë. Vërejmë se gjatë viteve 1877-1878 popullsinë shqiptare të kazasë së Nishit dhe në përgjithësi të luginës së Moravës, po kështu dhe një pjesë të popullsisë së Novi Pazarit e dëbuan në mënyrë masive me anë të forcës në drejtim të Kosovës, të Maqedonisë dhe në Vilajetin e Selanikut, prej nga kaluan edhe në Turqinë aziatike... Vetëm në Vilajetin e Kosovës në këtë kohë ishin grumbulluar rreth 100.000 muhaxhirë e gjendja e tyre ishte shqetësuese. Mark Krasniqi thotë se janë zhdukur fizikisht ose janë përzënë nga trojet e tyre, më 1877-1878 më se 200.000 shqiptarë që nga Kurshumlia e deri në Nish e Vranjë.*⁵⁹

Migrimi i popullatës shqiptare nga Toplica në brendësi të Vilajetit të Kosovës, që në fakt ishte migrim i brendshëm, me elemente të ndërrimit të vendbanimit, por kuptohet se ishte bërë pa dëshirën e

⁵⁸ Osmanli Arşivi Belgelerinde Kosovo Vilayeti..., f. 331.

⁵⁹ Mark Tirta, *Migrime të shqiptarëve*, Etnografia Shqiptare, Tiranë, 1999, f. 102.

shqiptarëve, por me forcën e armëve të ushtrisë serbe, gjithsesi shkaktoi edhe ndryshime në strukturën etnike në brendësi të Vilajetit të Kosovës. Megjithatë, kjo zhvendosje masive e shqiptarëve, bëri që përqendrimi i shqiptarëve tani e tutje të jetë më i madh në brendësi të Vilajetit të Kosovës se sa në periferi. Duhet shtuar se vendosja e muhaxhirëve në brendësi të Kosovës, nuk ka rezultuar me ndryshim të strukturës etnike, për arsye se nuk është larguar popullata serbe nga Kosova. Gjithashtu, burimet e kohës dëshmojnë se para vendosjes së muhaxhirëve, Kosova ka qenë vazhdimisht e banuar me shumicë nga popullata shqiptare.

Nga një dokument francez i vitit 1902, i cili gjendet në Arkivin e Kosovës, kuptojmë përpjekjet e vazhdueshme të qarqeve të caktuara serbe dhe përkrahësve të tyre për ta paraqitur të shtrembëruar përbërjen etnike të popullatës në Vilajetin e Kosovës. Përkundërkëtyre përpjekjeve, nga dokumenti në fjalë kuptojmë se e vërteta është krejt ndryshe në raport me qëndrimet e qarqeve tendencioze serbe. Tekstualisht, në këtë dokument shkruan: *Tani vijmë në një pyetje tjetër, shumë interesante ose edhe kryesore, kjo statistika e ditëve tona. Një shqyrtim i paanshëm na tregon se vendi i thirru-quajtur nga serbët Serbia e Vjetër, nga ne të tjerët quhet një Shqipëri, por që zyrtarisht njihet si Vilajeti i Kosovës, me një popullsi të përgjithshme prej 1.200.000 banorë, përqindja e kësaj popullate është me sa vijon:*

<i>Serbë, bullgarë, kucovllah</i>	<i>250.000 (21%);</i>
<i>Turq</i>	<i>6.000 (0.5%);</i>
<i>Ciganë</i>	<i>2.000 (0.16%);</i>
<i>Hebrenj</i>	<i>2.000 (0.16%);</i>
<i>Shqiptarë</i>	<i>940.000 (78%);</i>
<i>Gjithsej</i>	<i>1.200.000.</i>

Kjo është statistika e vërtetë e këtij vilajeti. Ne nuk e përfillim askënd që të mohojnë përqindjet e këtyre popujve. Kontrolli për më tepër do të jetë më i lehtë. Xhandarmëria evropiane është këtu dhe ne e mbështesim një komitet të përbërë nga një përfaqësues për çdo pushtet, për ta bërë regjistrimin e vërtetë të kësaj province në bazë të kombësive dhe e kemi lehtë të gjejmë nga cila anë është e vërteta.⁶⁰

Në bazë të një statistike, të përgatitur nga diplomatët britanikë

⁶⁰ Arkivi i Kosovës, *Fondi Drita*, Bukuresht, kutia 6, Prishtinë.

më 1902, Vilajeti i Kosovës kishte 2,149 fshatra (nahije) dhe 83,568 shtëpi. Duke u bazuar në këtë të dhënë, Gazmend Rizaj shkruan: *Nëse e marrim mesataren e një familje 5 anëtarë dhe e shumëzojmë me numrin e shtëpive, del se në Vilajetin e Kosovës kishte rreth 417,690 banorë, prej të cilave 61,841 shtëpi ishin shqiptare. Nëse numri i këtyre shtëpive shumëzohet për 5 anëtarë mesatarisht, atëherë del se në Vilajetin e Kosovës kishte rreth 310,000 shqiptarë, ose rreth 75% të popullsisë së përgjithshme të Vilajetit. Shtëpi serbe kishte rreth 19,000 me rreth 95,000 banorë, pra rreth 22% të popullsisë së përgjithshme të vilajetit, Në 3% të mbetur llogariten boshnjakët, turqit, çerkezët, hebrenjtë, jevgjit etj. Kjo statistikë edhe njëherë e vërteton faktin se Porta e Lartë, kur vendosi ta themelonte Vilajetin e Kosovës si një mburojë nga pansllavizmi, kishte llogaritur pikërisht në popullsinë shqiptare e cila predominonte për nga numri në të gjitha pjesët e këtij vilajeti.*⁶¹

Se në sanxhakun e Novi Pazarit kishte shumë shqiptarë, na njofton edhe konsulli rus, Aleksandër Hileferding në gjysmën e shekullit XIX, përkundër faktit se kishte për mision e qëllim të shtrembëronte të vërtetën, dhe të punonte për interesat e pansllavizmit. Sipas Hilferdingut popullsia shqiptare e Sanxhakut të Novi Pazarit (si myslimanë ashtu edhe ortodoksë, I. M.), gjatë kohës e ka humbur gjuhën amtare shqipe dhe është asimiluar në kombësinë boshnjake (shqiptarët myslimanë, derisa shqiptarët ortodoksë janë asimiluar në serbë, I. M.). Mirëpo, shqiptarët myslimanë që u asimiluan në boshnjakë kanë ruajtur shumë tradita dhe karakteristika të tjera shqiptare, ndër të cilat edhe botëkuptimet ndaj nderit e burrërisë. Asimilimi i shqiptarëve në Peshter, si dhe në gjithë Sanxhakun e Novi Pazarit, është bërë me dhunë të pushtetit dhe kishës serbe, por edhe me martesat e tyre me boshnjakë të Bosnjës.⁶²

Studiuesi rumun, Nikolla Jorga, i cili është bazuar në statistikën zyrtare osmane, shkruan se popullata e Vilajetit të Kosovës në vitet 1905-1906 ishte 943.595 banorë.⁶³ Në këtë të dhënë të Jorgës nuk është

⁶¹ Gazmend Rizaj, *Popullsia e Perandorisë Osmane gjatë shekullit XIX*..., f. 293,294.

⁶² Mark Krasniqi, *Rojtarët shqiptarë të kishave ortodokse në Kosovë*, në "Studime shoqërore" 1 - 2014, Akademia e Shkencave dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë, 2014, f. 32.

⁶³ Jorga, N., *Breve historie de l'albanie et du peuple albanais*, Publications de L'Institut Pour L'Etude De L'Europe Sud-Orientale, Imprimerie "Cultura Neamului Romanesque", Bucarest, 1919, f. 67, 68.

përfshirë Sanxhaku i Tashlixhes. Krahas shqiptarëve myslimanë dhe katolikë, Jorga për të gjitha sanxhaqet e Kosovës (përveç Tashlixhes), përmend edhe shqiptarët ortodoksë⁶⁴. Kështu, sipas tij popullata në Vilajetin e Kosovës më 1905, kishte këtë përbërje:

- Sanxhaku i Prishtinës:

254.605 shqiptarë myslimanë

110.310 shqiptarë katolikë, shqiptarë ortodoksë, serbë, bullgarë dhe ciganë

364.015 gjithsej popullata

- Sanxhaku i Pejës:

139.901 shqiptarë myslimanë

45.878 shqiptarë katolikë, shqiptarë ortodoksë dhe serbë

185.779 gjithsej popullata

- Sanxhaku i Shkupit:

90.840 shqiptarë myslimanë

60.706 shqiptarë ortodoksë, bullgarë, serbë

151.546 gjithsej popullata

- Sanxhaku i Prizrenit:

158.742 shqiptarë myslimanë

15.232 shqiptarë katolikë dhe ortodoksë

11.606 serbë

473 ciganë

194.480 gjithsej popullata

- Vilajeti i Manastirit:

457.994 shqiptarë myslimanë dhe turq

264.008 shqiptarë romanë e ortodoksë

198.335 bullgarë

55.108 grekë

2.760 ciganë

254 katolikë e protestantë

495.732 gjithsej popullata

- Vilajeti i Janinës:

227.484 shqiptarë myslimanë

213.281 shqiptarë romanë dhe ortodoksë

⁶⁴ Po aty.

91.911 grekë

4.906 ebrej

537.582 gjithsej popullata.⁶⁵

Një popull tjetër i cili jetonte në Vilajetin e Kosovës, kryesisht në Prizren, ishin edhe vllehtë. Vendosja e tyre në Kosovë lidhet me shkatërrimin dhe djegien e Voskopjës më 1768-1774, me ç'rast shumë vlllehë të këtij lokaliteti u vendosën në Prizren. Shqiptarët e këtushëm, vlllehët i quanin “gogë”, që d.m.th. muratorë. Në vitin 1830 në Prizren jetonin rreth 2000 vlllehë, derisa disa të tjerë jetonin në Pejë dhe Gjakovë. Në Prizren, vllehtë ishin vendosur në pjesë ku jetonin serbët, ku themeluan lagjen e “Gogëve” (Gogska mahalla). Këtu morën (iu dhurua) edhe një kishë ortodokse serbe, (Sveti Spas) që u nevojitej për të kryer shërbimet fetare. Në rrethana të tilla, marrëdhëniet në mes të serbëve dhe vllahëve u acaruan, për arsye se këta të fundit në liturgjinë fetare përdornin greqishten.⁶⁶ Mirëpo, për shkak të rrethanave që mbizotëronin, veçanërisht pas pushtimit të Vilajetit të Kosovës nga shteti serb, shumë vllleh dalëngadalë u serbizuan.

Sipas një dokumenti rumun, që gjendet në Arkivin e Kosovës, i datës 16/29.12.1912, përveç që kuptojmë se cilat ishin sanxhaqet e Vilajetit të Kosovës, ne njoftohemi edhe se në cilat sanxhaqe shqiptarët ishin shumicë. Kështu, dokumenti në fjalë ka këtë përmbajtje:

- - Sanxhaku i Novi Pazarit;
- - Sanxhaku i Pejës, me kazatë: Peja (qyteti kishte afërsisht 2/3 e shqiptarëve myslimanë; derisa të tjerët ishin shqiptarë katolikë), Gjakova, Tërgovishta dhe Gucia;
- - Sanxhaku i Prishtinës, me kazatë: Prishtinë, Preshevë, Gjilan, Vushtrri;
- - Sanxhaku i Prizrenit, me kazatë: Prizren, Lumë, Tetovë, dhe
- - Sanxhaku i Shkupit.⁶⁷

Sipas Peter Bartlit, Vilajeti i Kosovës, më 1912 kishte 1,314,388 banorë, të cilët ndaheshim si vijon:

- 829,75 myslimanë (64%);
- 226,528 serbë - ortodoksë (18%);

⁶⁵ Po aty.

⁶⁶ Noel Malkom, *Kosova-Një histori e shkurtër...*, f. 212.

⁶⁷ AK, Fondi “Drita”, Bukuresht, kutia 6.

- 204,021 bullgarë - ortodoksë (16%);
- 20,349 shqiptarë katolikë;
- 147 shqiptarë protestantë;
- 10,527 ciganë;
- 3,171 çifutë.⁶⁸

Në këtë kohë, edhe kryeqendra e vilajetit, Shkupi, ishte i dominuar nga shqiptarët. Në lidhje me këtë, Kristaq Prifti, pat shkruar: *Nga përkatësia fetare popullsia e përgjithshme e kazasë së Shkupit, e llogaritur në 87.117 frymë ndahej në këtë mënyrë: Myslimanë - (shqiptarë e një pakicë pomakë) - 48.407 frymë, që përbënin 55.56 për qind të popullsisë së kazasë. Të krishterë (bullgarë-maqedonë, serbë, vllahë e katolikë shqiptarë) dhe një pakicë romësh e hebrenjsh - 38.710 frymë, që përbënin 44.43 për qind të popullsisë. Shumicën e popullsisë së kazasë e përbënin mysliimanët që zinin 55.56 për qind kundrejt të krishterëve etj., që zinin 44.43 për qind. Nga pikëpamja e strukturës etnike kazaja e Shkupit përbëhej nga shqiptarët, bullgarët-maqedonë, serbët, shqiptarët katolikë dhe një pakicë vllahësh, romësh dhe hebrenjsh.*⁶⁹

Duke i marrë në konsideratë të gjitha të dhënat historike të paraqitura më lart, si dhe duke i analizuar dhe krahasuar me kujdes, konstatojmë së në Vilajetin e Kosovës, pothuajse 75% të popullatës e përbënin shqiptarët, derisa pjesën tjetër (25%) përbënin serbët (rreth 22%), boshnjakët, turqit, çerkezët, hebrenjtë, jevgjit etj. Pas shpalljes së reformave në Perandorinë Osmane, që njihet si Tanzimati, më 1839, filloi një periudhë tjetër, që u karakterizua edhe me ndryshim administrative. Këto ndryshime preken edhe territoret shqiptare, të cilat ishin nën pushtimin osman.

Pas Luftës së Krimes (1853-1856), Fuqitë e Mëdha (Anglia, Gjermania, Austro-Hungaria, Italia e Franca) e detyruan shtetin osmane që të bënte rregullim të ri administrativ, duke formuar vilajete, në vend të ejaleteve, si njësi më të mëdha administrative, me qëllim që të kishte

⁶⁸ Peter Bartl, *Mysliimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912)*, Tiranë, 2006, f. 62.

⁶⁹ Kristaq Prifti, *Popullsia e kazasë së Shkupit sipas burimeve arkivore të viteve 1902-1904*, në "Studime Albanologjike 2", Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore e Kulturore të Shqiptarëve, Shkup, 2010, f. 51.

centralizim më të madh të pushtetit. Në këtë rrjedhë, në trojet shqiptare, gradualisht ishin formuar katër vilajete, që përfshinin pak a shumë trevën ku ishin shumicë shqiptarët: Vilajeti i Kosovës, Manastirit, Shkodër e Janinës.

Kështu, një nga vilajetet më të rëndësishme në aspektin gjeografik e gjeopolitik ishte ai i Kosovës, që ishte formuar në fund të muajit janar të vitit 1877. Shtrihej në qendër të Ballkanit. Ishte ndër vilajetet më të mëdha gjeografike, dhe me zhvillim të madh ekonomik. Në fillim të formimit kishte rreth 45.000 km². Pjesë e saj ishin edhe sanxhaku i Nishit dhe i ai Pirotit (rreth 10.000 km²), por që Kongresi i Berlinit, ia aneksoi padrejtësisht shtetit serb. Nga aty, paraprakisht ishte dëbuar me forcë tërë popullata shqiptare, dhe kështu kjo trevë, e njohur edhe si Topilca, ishte spastruar etnikisht.

Në fillim, kryeqytet i Vilajetit të Kosovës ishte Prishtina, por, nga viti 1888, ishte bartur në Shkup, ku mbeti deri në fund të vitit 1912, kur u pushtua nga forcat serbo-malazeze. Prandaj, nga vitit 1888, e deri më 1912, sanxhaqet e Vilajetit të Kosovës ishin: Shkupi, Prishtina, Novi-Pazari, Tashlixha, Peja dhe Prizreni. Sipërfaqja territoriale e këtij vilajeti ishte rreth 33.000 km². Popullsia e Vilajetit të Kosovës ishte e dominuar me mbi 75% nga shqiptarët, derisa përqindja tjetër (25%), ishte me popullsi tjera, si: serbë, vllleh, bullgarë, turq, hebrenj etj.

